

ТРИБУНА МОЛОДОГО ВЧЕНОГО

І. О. Гайдамака, аспірантка кафедри теорії держави і права Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого

Правовий режим як критерій поділу права на галузі

Важливість поділу права на галузі для системи права є актуальною, оскільки відображає особливі прийоми регулятивного впливу: порядок виникнення прав і обов'язків суб'єктів права, їх забезпечення і охорону, специфіку заходів державного примусу при порушенні норм відповідної галузі, особливі принципи, загальні положення, що пронизують зміст її норм. Адже в більшості галузей виділяють Загальну (основну) і Особливу частини. У Загальній частині формуються нормативні приписи, які є основоположними для конкретних норм галузі. Вона включає також загальногалузеві принципи права, з'ясує предмет і задачі галузі, її обсяг, вона ніби об'єднує зміст галузі. Її норми розвиваються і конкретизуються в положеннях Особливої частини. Така структура допомагає компактно викласти нормативний матеріал, виключити повторення, полегшити тлумачення і застосування норм галузі. Отже, можна сказати, що галузь права дає змогу всі норми, інститути права об'єднати в одну цілісну, якісну та компактну структуру¹.

¹ Див. : Головистикова, А. Н. Теория государства и права : учебник / А. Н. Головистикова, Ю. А. Дмитриев. – М. : Эксмо, 2005. – 447 с. – (Российское юридическое образование).

Питання про критерії поділу права на його складові є предметом обговорення досить тривалий час. У радянський період поділ права на приватне і публічне було відкинута, оскільки вважалося, що соціалізм не знає протиріч між особою і суспільством. Радянське правознавство намагалося знайти «власні», властиві радянському праву основоположні критерії поділу його системи на галузі¹. Одні вчені виокремлюють як один з основних критеріїв предмет і метод правового регулювання, а інші говорять про необхідність виділити і режим, оскільки це певний або точно встановлений порядок «діяльності» чи порядок і характер регулювання правових положень кожної конкретної галузі права, який дає більш чітку характеристику та відображає, яким чином регулюються відносини у кожній із них. Було проведено ряд наукових дискусій стосовно критеріїв поділу права.

У ході першої дискусії (1938–1941 рр.) об'єктивним критерієм поділу права на галузі та інститути було обрано предмет правового регулювання, тобто певну сукупність однорідних суспільних явищ². На цій основі діюча система права поділялась на десять галузей: державна, адміністративна, трудова, земельна, сімейна, цивільна, кримінальна та інші. Пізніше всі ці галузі були структуровані за функціями, що вони виконували і в результаті цього виникли: державне право як основна ланка системи; матеріальні галузі (кримінальне, цивільне, адміністративне право та ін.); процесуальні галузі (раніше об'єднанні в одну галузь — судове право)³.

Відповідно під предметом правового регулювання розуміється те, що підлягає врегулюванню, тобто ті відносини (дії, діяльність, що формують ці відносини), які піддаються правовому впливу. До таких відносин належать не всі, а лише ті, які відповідають певним ознакам:

¹ Общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2007. – 237 с.

² Система советского права и перспективы ее развития: Круглый стол журнала «Советское государство и право» // Сов. государство и право. – 1982. № 6—8.

³ Див. : Рассказов, Л. П. Теория государства и права : учебник для вузов / Л. П. Рассказов – М. : РИОР, 2008. – 299 с. – (Высшее образование).

а) є стійкими і характеризуються повторюваністю подій і дій людей;

б) допускають за своїми властивостями можливість державно-правового (зовнішнього) контролю за ними;

в) існує об'єктивна потреба в їхньому врегулюванні¹.

Результатом другої дискусії (1955—1958 рр.) є визнання двох критеріїв виділення галузей права. Крім основного критерію — предмета виділявся додатковий критерій — метод правового регулювання. Предмет є матеріальним критерієм розгалуження норм права за галузями, метод служить додатковим юридичним критерієм, оскільки він зумовлюється предметом². Вважалося, що предмет правового регулювання (відповідає на запитання що?) вказує, на яку групу суспільних відносин спрямований вплив норм права, зокрема, їх диспозиції (прав і обов'язків), та являє собою умовне виділення певного відокремленого кола (сукупності) суспільних відносин, що мають єдину якість, яка дозволяє узагальнити норми права, що регулюють коло (сукупність) суспільних відносин, у таку нормативну спільність, як галузь права. Отже, метод правового регулювання (відповідає на запитання як?, яким чином?) показує, як регулюються суспільні відносини, якими способами, допомагає в межах галузі права виділити підгалузі й інститути права, установити межі правового втручання, поділити права і обов'язки між суб'єктами права за принципом субординації і координації та ін. Якщо предмет правового регулювання має об'єктивний характер, то метод правового регулювання може формуватися як під впливом засобів, створених суспільними відносинами (об'єктивно), так і шляхом їх вибору законодавцем (суб'єктивно)³. На відміну від предмета правового регулювання метод правового регулювання являє собою сукупність юридичних прийомів і засобів впливу на суспільні відносини. Метод правового регулювання характеризують:

¹ Общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. — 238 с.

² Система советского права и перспективы ее развития : Круглый стол журн «Советское государство и право».

³ Див. : Скакун, О. Ф. Теория держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. — Х. : Еспада, 2006. — 355 — 356 с.

а) підстави виникнення прав і обов'язків сторін регульовано-го відношення (такими можуть бути адміністративно — правовий акт, договір, позов і ін.);

б) способи взаємозв'язку прав і обов'язків учасників право-відносин;

в) характер юридичних засобів забезпечення прав і обов'язків у правовідносинах (особливість санкцій, юридичних процедур та ін.).

На цій підставі прийнято виділяти два основних методи правового регулювання: диспозитивний і імперативний¹.

Диспозитивний метод визнається пануючим у цивільному праві та характеризується автономією і рівноправністю сторін регульованих відносин. Імперативний метод (або директивний, тобто метод влади і підкорення), який засновується на супідрядності одних учасників відносин іншим, — в адміністративному праві, хоча насправді вони мають більш широкий прояв. Отже, метод є додатковим правовим критерієм, тому що окремо від предмета самостійного значення він не має, однак у поєднанні із предметом сприяє більш чіткій і точній градації права на галузі та інститути. Саме до цього висновку схиляється О. Ф. Скакун, оскільки, на її думку, предмет правового регулювання є матеріальним критерієм, а метод правового регулювання є юридичним критерієм поділу права на галузі.

Третя дискусія про критерії для виділення галузі права відбулася в 1982 р. Її учасники прийшли до висновку, що предмет і метод правового регулювання є рівноправними критеріями виділення галузей права².

Отже, в основі поділу системи права на галузі лежать предмет і метод правового регулювання. Предмет дозволяє відповісти на запитання, що регулює галузь права, а метод — яким чином здійснюється процес регулювання³.

¹ Общая теория права и государства : учебник / под ред. В. В. Лазарева. — 238 с.

² Система советского права и перспективы ее развития : Круглый стол журн «Советское государство и право».

³ Див. : Рассказов, Л. П. Теория государства и права: учебник для вузов / Л. П. Рассказов. — 300 с.

Отже, предмет правового регулювання — це відокремлена частина якісно однорідних суспільних відносин, що регулюються нормами права. Предмет у цьому випадку — це все те, що підпадає під дію правових норм, іншими словами, це сфера, на яку поширюється право і яка перебуває під його юрисдикцією. Подібні загальні межі нерідко називають правовим або юридичним полем. За межами цього поля перебуває неправовий простір. Відповідно метод правового регулювання — це сукупність юридичних прийомів, способів, засобів впливу права на суспільні відносини. При їх регулюванні використовуються різні методи, а саме: заохочувальний, рекомендаційний, попереджувальний, дозвоільний, забороняючий і т. д., які застосовуються залежно від змісту регулюючих суспільних відносин, від волі законодавця, залежно від правозастосовної практики, що склалася, від рівня правопізнання та ін. У найбільш загальному вигляді всі методи правового регулювання можуть бути віднесені або до імперативних, або до диспозитивних. Метод відповідає на запитання, як право здійснює свою регулятивну роль, тому що правові норми регулюють не тільки різнохарактерні відносини, але й різним чином.

Від методів значною мірою залежить ефективність правового регулювання, досягнення висунутих при цьому цілей¹. На думку Л. Явича, метод правового регулювання як сукупність юридичних засобів впливу на суспільні відносини розкриває: 1) порядок установлення прав та обов'язків; 2) ступінь визначеності наданих прав і «автономності» дій їхніх суб'єктів; 3) взаємне положення суб'єктів правовідносин; 4) наявність чи відсутність конкретного юридичного зв'язку між суб'єктами прав та обов'язків; 5) способи і засоби забезпечення встановлених суб'єктивних прав².

У літературі підкреслюється, що метод правового регулювання є тим загальноправовим феноменом, від правильної інтерпретації якого залежить вирішення багатьох як теоретичних, так і практичних завдань. Таке його значення зумовило неабияку по-

¹ Див. : Матузов, Н. И. Теория государства и права : учебник / Н. И. Матузов., А. В. Малько – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2007. – 541 с.

² Явич, Л. С. Проблемы правового регулирования советских общественных отношений / Л. С. Явич. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1961. – С. 26.

пулярність наукових досліджень методу (які, проте, здебільшого здійснювались «у тіні» такого явища, як предмет правового регулювання)¹. Таке упереджене ставлення вітчизняної юриспруденції до розглядуваної проблеми призвело до того, що низка питань (зокрема стосовно елементів методу правового регулювання, кількості методів правового регулювання, можливості використання їх для поділу права на приватне і публічне) і до нині залишаються «відкритими»².

Проте сучасна трансформація низки методологічних засад вітчизняного правознавства потребує уточнення деяких теоретичних положень, що стосуються розуміння методу правового регулювання та з'ясування його ролі у структуризації системи об'єктивного юридичного — позитивного — права.

Юридична наука, пройшовши через ряд дискусій про систему права, підійшла до висновку про те, що галузі права — це не просто зони чи сфери юридичного регулювання, не штучно скомпонована сукупність норм, а реально існуючі і юридично своєрідні підрозділи в самому змісті права. Передовсім ця специфіка знаходить своє відображення в особливих режимах правового регулювання.

В останні роки категорія правового режиму використовується в загальній теорії держави та права для узагальнюючої характеристики конкретних галузей права, все наполегливіше пробиває собі дорогу поняття правового режиму як одного зі значущих системоутворюючих факторів (поряд із предметом і методом правового регулювання) для вивчення юридичної специфіки тієї або іншої галузі³. Під юридичним режимом галузі С. С. Алексєєв розуміє «особливу, цілісну систему регулятивного впливу, що характеризується специфічними прийомами регулювання — особливим порядком виникнення і формування змісту прав і обов'язків, їхнього здійснення, специфікою санкцій, способів реалізації, а та-

¹ Див. : Сырых, В. М. Метод правовой науки: (Основные элементы, структура) / В. М. Сырых – М. : Юрид. лит., 1980. – 176 с.

² Див. : Сивий, Р. Приватне і публічне право: метод правового регулювання як критерій їх розмежування / Р. Сивий // Укр. право. – 2005. № 1 (18) – 22 с.

³ Система советского права и перспективы ее развития : Круглый стол журнала «Советское государство и право».

кож дією єдиних принципів, загальних положень, що поширюються на дану сукупність норм»¹.

Погоджуючись із наведеним визначенням, Л. А. Морозова проте виходить із розуміння правового режиму як стану впорядкованості, урегульованості, як способу організації та існування (функціонування) суспільних відносин, що становлять об'єкт впливу конституційного законодавства. Інакше кажучи, режим розглядається автором як результат регулятивного впливу на суспільні відносини системи (певного набору) юридичних засобів, властивих конкретній галузі права і суспільних відносин, що забезпечують нормальне функціонування даного комплексу. Таке трактування, на нашу думку, ближче до семантичного змісту терміна «режим»².

Для більш точного розуміння змісту категорії режиму, слід звернутися до тлумачного словника С. І. Ожегова та Н. І. Шведової, де поняттю «режим» відповідають три змістовні значення:

- 1) розпорядок справ, дій;
- 2) умови діяльності, роботи, існування чого-небудь (наприклад, режим праці, режим роботи машини тощо);
- 3) державний устрій (наприклад, реакційний режим, режим воєнної диктатури тощо)³.

Системний аналіз словникових та енциклопедичних джерел дозволяє стверджувати, що термін «режим» вживається у таких значеннях:

- 1) державний устрій, сукупність засобів, методів, способів здійснення влади;
- 2) чітко встановлений розпорядок життя (праці, відпочинку, харчування, сну тощо);
- 3) система обов'язкових правил, вимог, норм, принципів, що встановлені для певного виду діяльності (наприклад, режим землекористування, режим полювання тощо);

¹ Алексеев, С. С. Общая теория права. – 1994. – М. : Изд-во «БЕК». – Т. 1. – 105 с.

² Морозова, Л. А. Конституционное регулирование в СССР / Л. А. Морозова. – М. : Юрид. лит., 1985. – 144 с.

³ Ожегов, С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М., 1993. – С. 696.

4) певне становище, положення, статус кого-небудь або чого-небудь («режимний завод», «режимний об'єкт», «режимне виробництво» тощо)¹.

Л. В. Томаш пропонує таке узагальнене розуміння режиму: режим — це комплексне системоутворююче встановлення порядку, що відображає систему діючих у суспільстві відносин, які складаються в процесі взаємодії саморегулятивних і регулятивних підсистем (суспільних і державних), у певний проміжок часу, на певній території, відповідно певного об'єкта².

Змістовні особливості поняття «режим» знайшли своє відображення у розумінні правового режиму як юридичної категорії.

Під правовим режимом у розглядуваній сфері правових явищ слід розуміти особливу цілісну систему регулятивного впливу, яка характеризується специфічними засобами регулювання — особливим порядком виникнення і формування змісту прав і обов'язків, їх здійснення, специфікою санкцій, способів їх реалізації, а також дією єдиних принципів, загальних положень, що поширюються на дану сукупність норм. Хоча рівень специфіки галузевих режимів може бути різноманітним (вони можуть бути генеральними, видовими, спеціальними), кожна галузь права з юридичної сторони виокремлюється в правовій системі саме таким режимом регулювання³.

Не заглиблюючись в характеристику окремих галузевих правових режимів, коротко зазначимо їх ознаки⁴.

По-перше, використання поняття «правовий режим» при висвітленні юридичних особливостей галузі важливо, оскільки дозволяє розглядати засоби правового регулювання, які діють у межах тієї чи іншої галузі, в єдності, в комплексі.

По-друге, всі правові засоби, які утворюють галузевий режим, об'єднані єдиними регулятивними початками, всі вони функціонують в особливому, характерному саме для цього режиму середови-

¹ Социологический энциклопедический словарь / Под ред. Г. В. Осипова. – М., 1998. – С. 297.

² Томаш, Л. В. Правовий режим : поняття та ознаки / Л. В. Томаш // Наук. вісн. Чернів. ун – ту. Вип. 282, Правознавство. – Чернівці, 2005. – 73, 91 с.

³ Алексеев, С. С. Теория права. – М. : БЕК, 1994 – 106 с.

⁴ Там само.

щі. Звідси слідує, що найперша задача галузевих наук — дійсна допомога практиці, а точніше вияв своєрідності відповідних режимів, від чого певною мірою залежить ефективність розробки інших проблем.

Правовий режим є складним за своєю будовою. Найбільш суттєві його риси можуть бути охарактеризовані за допомогою двох загальних компонентів, що відповідають сторонам інтелектуально — вольового змісту права: а) особливих засобів і прийомів регулювання, специфіки регулятивних властивостей даного утворення, б) особливостей принципів, загальних положень, що пронизують зміст даної галузі з інтелектуального боку. Визначальним у ньому є особливості регулятивних властивостей даної правової спільноти, властивих їй засобів і прийомів регулювання¹. С. С. Алексеев запропонував найбільш загальне визначення правового режиму. Режим, на його думку, виступає як «порядок регулювання, що виражений у комплексі правових засобів, які характеризують особливе поєднання взаємодіючих між собою дозволів, заборон, а також позитивних зобов'язань, та створюють особливу спрямованість регулювання»². Більшість вчених слідом за ним схиляються до думки, що саме правовий режим, який складається із сукупності специфічних для тієї чи іншої галузі права способів, методів та типів правового регулювання, виступає поряд з методом правового регулювання критерієм поділу системи права на галузі права³.

Отже, при встановленні режиму інституту визначальним чинником вже служитиме не метод правового регулювання, а об'єкт, на який він спрямований.

Суттєве значення правовий режим має для поділу права на приватне і публічне, що було відомо ще юристам в Давньому Римі. Суть такого поділу полягає в тому, що в праві є комплекси норм, покликані переважно забезпечити або інтереси усього суспільства (конституційні, кримінальні, адміністративні та інші галузі права),

¹ Див. : Алексеев, С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – 106 с.

² Він же. Общие дозволения и общие запреты в советском праве / С. С. Алексеев – М. : Юрид. лит., 1989 – 185 с.

³ Він же. Теория права / С. С. Алексеев. – 106 с.

або лише інтерес приватних осіб (цивільне, сімейне та інші галузі права)¹.

Для більш точного розуміння важливості поділу права на галузі слід розглянути питання про відмінність приватного і публічного права. Так, одні вчені головним критерієм поділу вважають матеріальний — це інтерес, який може бути як приватним (регулює приватні інтереси), так і публічним (регулює суспільні або державні інтереси)², а інші говорять про формальний критерій — це спосіб побудови і регулювання правових відносин³.

Деякі автори вважають, що основним для цього є метод правового регулювання, який у приватному праві відображається через диспозитивний метод, котрий передбачає рівноправність сторін (наприклад, через укладення між собою різноманітних цивільно-правових угод), а в публічному праві — через імперативний метод, який не дає змоги сторонам відступати від описаних у правових нормах форм стосунків, встановлювати для себе додаткові, тобто безпосередньо не передбачені юридичними приписами права і обов'язки, та предмет правового регулювання, який у приватному праві відображається через норми, що регулюють майнові відносини, а в публічному відображається через характерні норми, що регулюють немайнові відносини. Крім того, визнається як такий критерій ще й суб'єктивний склад (приватне право регулює відносини приватних осіб між собою, а публічне регулює відносини приватних осіб з державою або ж відносини державних органів між собою)⁴.

Отже, слід до цих критеріїв поділу права на галузі включити правовий режим, оскільки він притаманний кожній галузі та допомагає відобразити її специфіку, особливості кожної із них як окремої системи за допомогою елементів, що входять до структури правового режиму, яка багато в чому збігається з елементами структури механізму правового регулювання.

¹ Див. : Кулапов, В. Л. Теория государства и права : учебник / В. Л. Кулапов, А. В. Малько. — М. : Норма, 2008. — 255 с.

² Цивільне право України : підручник : у 2 т. / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — Т. 1. — 480 с.

³ Там само.

⁴ Див. : Кулапов, В. Л. Теория государства и права : учебник / В. Л. Кулапов, А. В. Малько. — 257 с.